

Journal of Social Intervention: Theory and Practice –
2021 – Volume 30, Issue 3, pp. 4–16
<http://doi.org/10.18352/jsi.688>

ISSN: 1876-8830

URL: <http://www.journalsi.org>

Publisher: Rotterdam University of Applied Sciences
Open Access Journals

Copyright: this work has been published under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial-No
Derivative Works 3.0 Netherlands License

BOOKS

JEANNETTE HARTMAN

Senior Lecturer Social Work – Philosophy & Ethics – Internationalization, Academy of Social
Studies, NHL Stenden University of Applied Science
E-mail: jeannette.hartman@nhlstenden.com

**JOOP BERDING, (RED.) (2017). AAN HET WERK MET HANNAH ARENDT.
PROFESSIONALS IN ONDERWIJS, ZORG EN SOCIAAL WERK. LEUSDEN:
ISVW UITGEVERS, € 20,95, 224 P. ISBN: 978-94-92538-19-2**

Deze bundel onder redactie van Arendt-kenner Joop Berding
bevat een verzameling bijdragen van en voor professionals uit
onderwijs, zorg en sociaal werk. Een bundel waar verschillende
auteurs aan meewerken brengt per definitie verschillende
perspectieven met zich mee. Dat is in het licht van Arendts
denken op zichzelf al prijzenswaardig, omdat het naadloos
aansluit bij het meest fundamentele concept in haar denken,
namelijk pluraliteit.

Het boek bestaat, naast een inleidend hoofdstuk van Joop
Berding (H1) uit twee delen. Deel I bevat vier hoofdstukken die
Arendts gedachtegoed in verband brengen met het onderwijs.
In deel II, dat uit vijf hoofdstukken bestaat, wordt een verbinding
gemaakt met thema's uit de wereld van zorg en sociaal werk.

In het eerste inleidende hoofdstuk licht Berding kort de insteek van het boek toe, alvorens het denken van Arendt te introduceren. Doel van het boek is om een brug te slaan tussen zwaar-filosofische academische literatuur over Arendt en lichtvoetige journalistieke artikelen. Dit inleidende hoofdstuk zet deze brug beslist in de steigers. De lezer krijgt een beeld van het leven van Arendt en de thema's die haar werk kenmerken. Beide zijn eigenlijk niet los te zien van elkaar, want haar denken ontwikkelde zich in een tijd waarin totalitaire regimes het leven in Europa bepaalden. Berding bespreekt enkele centrale Arendtiaanse concepten, waaronder haar indeling van menselijke activiteiten in 'arbeiden', 'werken' en 'handelen'.

Deze indeling wordt vaak als inspiratiebron gebruikt, ook in de artikelen in dit boek. Arbeiden is bij Arendt de activiteit die zich richt op het biologische voortbestaan. Het is een steeds terugkerende en noodzakelijke bezigheid, want zonder zorg voor eten, warmte of kleding is geen bestaan mogelijk. Arbeiden behoort volgens Arendt exclusief tot het private domein. De activiteit werken richt zich op het vervaardigen van zaken die ons bestaan in de wereld vereenvoudigen en de wereld een bepaalde mate van stabiliteit geven. Dit kunnen zowel materiële gebruiksartikelen als immateriële regelgeving en instituties zijn. Het handelen tenslotte is de activiteit waarbij mensen in vrijheid met elkaar spreken over de gemeenschappelijke wereld; het is onlosmakelijk verbonden met de publieke sfeer.

Handelen is volgens Arendt de belangrijkste activiteit, omdat het daarbij gaat om de zorg voor de gemeenschappelijke wereld. Berding geeft als concreet voorbeeld het verzet van een groep wijkbewoners tegen structureel achterstallig onderhoud van hun huurwoningen. In het tweede deel van het hoofdstuk maakt hij een begin met de verdere concretisering van Arendts gedachtegoed, door een verbinding te leggen met actuele trends in het denken over professionaliteit. Een verbinding die in de volgende hoofdstukken verder uitgewerkt wordt.

De introductie van Arendts gedachtegoed in dit hoofdstuk is beknopt maar helder en biedt de niet-ingevoerde lezer een bruikbaar kader. De keuzes die hij heeft gemaakt om in zo'n kort bestek het ingewikkelde en vaak verwarrende denken van Arendt te bespreken, zijn begrijpelijk. Met het oog op de publieke dimensie van de beroepen waar het boek zich op richt, was meer aandacht voor het onderscheid tussen het publieke en het private domein, en een uitleg van het hybride domein daartussen, dat Arendt het 'sociale domein' noemt, niet overbodig geweest.

De vier hoofdstukken in deel I bespreken achtereenvolgens de plek van onderwijs in de wereld (H2), de kwestie van gezag in onderwijs (H3), onderwijs en de opdracht tot denken (H4) en

BOOKS

onderwijs aan nieuwkomers (H5). Deze vier hoofdstukken sluiten aan bij thema's in Arendts werk, namelijk de wereld als tussenruimte, gezag, denken en vluchtelingen. De verhouding tussen het uitwerken van Arendts concepten en de toepassing daarvan is in deze vier hoofdstukken verschillend, hoewel alle vier laten zien dat een Arendtiaans perspectief iets toevoegt aan de kijk op de dagelijkse onderwijspraktijk.

Hoofdstuk 4 'Opleidingsonderwijs dat tot denken uitdaagt' door Monique Leijgraaf is daar een mooi voorbeeld van. De onderwijssituatie die Leijgraaf aan het begin van het hoofdstuk schetst, laat zien hoe niet-nadenken kan leiden tot slaafse navolging; misschien zou Arendt het 'banaal' noemen. Een Pabo-student volgt de aanwijzingen uit het docentenboek zo precies dat hij niet ziet dat één van die aanwijzingen om zijn eigen oordeel vraagt. In plaats daarvan schrijft hij letterlijk op het bord wat in het boek staat: 'Ter beoordeling van de docent'. Met dit voorbeeld en veel andere laat Leijgraaf zien hoe Arendts idee van denken als een fundamentele mentale activiteit handvatten biedt aan opleiders. Handvatten om leerlingen en studenten te stimuleren buiten het vanzelfsprekende te denken en zelf tot oordelen te komen.

De zes hoofdstukken in deel II reflecteren met behulp van Arendt op thema's uit de zorg en het sociaal werk. Hoofdstuk 6 bespreekt de (on)zichtbaarheid van ouderen in het huidige sociale beleid; hoofdstuk 7 de 'opdracht tot handelen' op organisatieniveau; en hoofdstuk 8 illustreert met het begrip 'performance' hoe we handelend á la Arendt in de wereld kunnen verschijnen.

Hoofdstuk 9 bevat een uitgeschreven interview dat in 2011 plaatsvond tussen Joop Berding en Will van de Laak, oud-docent van de Hogeschool Rotterdam. Het interview gaat in op het spanningsveld tussen 'werken' en 'handelen' waarbij onder andere verwezen wordt naar Richard Sennetts uitwerking van ambachtelijkheid. Inhoudelijk een rijk hoofdstuk, maar de interviewvorm wijkt af van de andere hoofdstukken, waarin een casus theorie en praktijk verbindt.

In het laatste hoofdstuk (10) plaatsen Richard de Brabander en Tina Rahimy kanttekeningen bij Arendts denken en bespreken zij de kritiek dat Arendt voorbij gaat aan lichamelijke als existentieel gegeven. Deze kritiek klinkt vaker als het om Arendts uitwerking van het menselijk bestaan gaat. De Brabander en Rahimy schrijven dat handelen voor Arendt altijd een ruimte is waarin vrijheid zegeviert: de vrijheid om in het openbaar te verschijnen en met anderen te spreken over de gemeenschappelijke wereld. Waar Arendt volgens de auteurs aan voorbij gaat, is het belang van alledaagse beslommingen, zorgtaken en emoties die het leven van mensen bepalen en soms zelfs tot een hel kunnen maken. Armoede of ziekte kunnen die vrijheid tot handelen

(en spreken) belemmeren, maar Arendt lijkt hier weinig oog voor te hebben. De kritische noot in dit laatste hoofdstuk vormt een passende afsluiting van de bundel. Van mening verschillen, kritisch zijn en andere perspectieven inbrengen, is geheel in lijn met Arendts gedachtegoed.

In het nawoord brengt Berding enkele lijnen uit de voorgaande hoofdstukken samen. Hij vat de opbrengst van de bundel samen in een zestal punten die Arendt ons leert. Ten eerste hebben sociale en educatieve professionals de taak om politiek lastige kwesties in de openbaarheid te brengen - in andere woorden: te signaleren en te agenderen. Ten tweede is het nodig dat deze beroepsgroepen een duidelijker gezaghebbend gezicht krijgen in de samenleving. Ten derde is het noodzakelijk dat professionals niet alleen doen, maar ook stilstaan en reflecteren op hun eigen werken en handelen en de context waarin dat plaatsvindt. Ten vierde is het van belang dat professionals de ander - de leerling, de cliënt, de patiënt - altijd als een persoon benaderen en niet terugbrengen tot het probleem of de hulpvraag. Ten vijfde verdient de lichamelijke van de mens meer aandacht, zowel de erkenning van de waarde van lichamelijke aanwezigheid als aandacht voor de fragiliteit van het lichamelijke bestaan. Ten zesde ligt er een belangrijke taak voor opleidingen om toekomstige professionals toe te rusten om positie te kunnen en willen kiezen, stelling te nemen en zich uit te spreken.

HENRIETTA JOOSTEN, (2019). DE PUBLIEKE SFEER IN DE 21^E EEUW. HANNAH ARENDT ALS GIDS VOOR PROFESSIONALS. LEUSDEN: ISVW UITGEVERS, € 19,95, 144 P. ISBN: 978-94-92538-65-9

Digitale technologie is niet meer weg te denken uit ons bestaan. Ons privéleven, ons werkend bestaan en onze publieke activiteiten zijn ervan doordrongen. In *De publieke sfeer in de 21e eeuw* bespreekt Henrietta Joosten, met behulp van Hannah Arendt, wat de digitale revolutie betekent voor het publieke gesprek over de wereld, het gesprek waarin gezamenlijk vorm gegeven wordt aan de samenleving en waarin onze democratie vorm krijgt.

In haar zoektocht stelt Joosten vier thema's uit Arendts werk centraal. Het onderscheid tussen private, publieke en sociale sfeer, pluraliteit, nataliteit en de bekende driedeling werken, arbeiden, handelen. Hoewel Arendt als 20^e-eeuwse denker

BOOKS

nog niet bekend was met internettechnologie, spreekt ze zich wel uit over uitdagingen die de voortschrijdende technologie met zich meebrengt. In *The Human Condition* bijvoorbeeld vraagt ze zich af of technologie de wereld nog wel dient of dat technologie de wereld en alles wat daartoe behoort langzamerhand begint te beheersen en zelfs te vernietigen (Arendt, 1998, p. 151).

Joostens boek sluit aan bij deze zorg van Arendt. In vier hoofdstukken neemt ze de lezer mee in een beschrijving van het belang van een publieke sfeer, in de bedreigingen daarvan door ontwikkelingen in de informatie- en communicatietechnologie (ICT) en de uitdagingen die er zijn voor zowel professionals als ICT-vormgevers om antwoorden te zoeken voor die risico's.

In het eerste hoofdstuk geeft Joosten een uitleg van Arendts invulling van de publieke sfeer als een 'tussenruimte', een 'in-between' (Arendt, 1998), waarin een meervoudig perspectief ontstaat op de wereld die mensen met elkaar delen. Volgens Joosten is het de ruimte waarin mensen publiekelijk een eigen antwoord op gemeenschappelijke vraagstukken kunnen geven.

Joosten maakt daarmee direct duidelijk dat de publieke sfeer in het denken van Arendt niet samenvalt met het publieke domein als de ruimte tussen overheid, markt en burgers - de betekenis waarmee we vertrouwd zijn. Het is belangrijk en zinvol dat Joosten dat doet, omdat in veel publicaties over Arendt dit verschil onvoldoende benoemd wordt, wat leidt tot verkeerde interpretaties van haar werk. De publieke sfeer is volgens Arendt geen aanwijsbare plek, niet in ruimtelijke zin en niet in institutionele zin. Het is in plaats daarvan een 'kwaliteit van menselijke interactie', die gekenmerkt wordt door gemeenschappelijkheid en openbaarheid, zo schrijft Joosten. Onlosmakelijk daarmee verbonden zijn de Arendtiaanse begrippen pluraliteit, nataliteit en vrijheid. Ieder mens kan als een 'wie' verschijnen in de publieke sfeer, door vrijelijk en in openheid het eigen perspectief op de gedeelde wereld naar voren te brengen. Daarmee wordt altijd iets nieuws in de wereld gebracht en 'een begin gemaakt' (nataliteit), want elk woord en elke daad roept nieuwe reacties op. Pluraliteit, de meervoudigheid aan perspectieven, is kenmerkend en essentieel voor de publieke sfeer. Essentieel, omdat de meervoudigheid maakt dat de wereld en de dingen die daartoe behoren zo volledig mogelijk aan ons kunnen verschijnen.

In onze door technologie bemiddelde wereld staat de publieke sfeer onder druk, schrijft Joosten. We lijken minder oog te hebben voor de gedeelde wereld doordat we gewend raken aan een online wereld die voor ons op maat gemaakt is. Algoritmes bepalen en beperken ons wereldbeeld steeds meer, ten koste van pluraliteit, nataliteit en vrijheid.

Kan een virtuele publieke sfeer misschien antwoord bieden op deze bedreigingen van de publieke sfeer, is de vraag die Joosten in het tweede hoofdstuk probeert te beantwoorden. Met de komst van internet zijn er allerlei vormen van digitale ontmoetingsruimten ontstaan. Via Facebook, WhatsApp en LinkedIn wordt meer dan ooit met elkaar gecommuniceerd, zo lijkt het wel. Diverse digitale platforms verzamelen meningen van burgers over allerlei zaken, variërend van kwesties uit de directe leefomgeving tot politieke voorkeuren. Andere online omgevingen creëren discussie- en vergaderruimten. Of deze virtuele ontmoetingsruimten inderdaad een vorm van publieke sfeer á la Arendt zijn, is echter de vraag.

Zeker is dat sommige platforms mensen bij elkaar brengen om meningen uit te wisselen over publieke kwesties, maar in hoeverre mensen daarbij werkelijk als een 'wie' verschijnen, is discutabel volgens Joosten. De anonimiteit van veel platforms past in elk geval niet bij Arendts idee van de publieke sfeer. Daarnaast bestaat het discours in veel virtuele ontmoetingsruimten uit preken voor eigen parochie en is er geen sprake van een gezamenlijk denken en het bijeenbrengen van meervoudige perspectieven.

Arendts idee van de publieke sfeer vraagt zelf ook om een update, stelt Joosten. Technologie is inmiddels zo verweven met ons bestaan dat het onze relatie met de wereld bemiddelt. We kunnen niet meer buiten technologie denken. Bovendien heeft Arendt te weinig oog voor lichamelijkheid in de publieke sfeer. Lichamelijke aangelegenheden behoren volgens haar uitsluitend in de private sfeer. Meerdere critici hebben er op gewezen dat Arendt de publieke sfeer te eenzijdig als een talig gebeuren opvat en voorbijgaat aan de lichamelijke dimensie van het verschijnen als een 'wie'. Een mens verschijnt altijd ook als een 'wat', als een mens met lichamelijke kenmerken, eigenschappen, en afhankelijkheden. Joosten stelt dat een digitale publieke sfeer een verarmde publieke sfeer is, juist vanwege het ontbreken van fysieke ontmoetingen.

In hoofdstuk drie gaat Joosten op zoek naar de mate waarin ICT-ers zelf de publieke ruimte betreden, ofwel in Arendts woorden: of ze naast werken ook handelen en spreken. ICT-ontwikkeling lijkt op het eerste oog vooral een technisch beroep, zonder de publieke dimensie die bij professies hoort. Toch zijn er zeker voorbeelden waarin vertegenwoordigers van deze sector hun werk als handelen opvatten en publiekelijk boekjes open doen over de risico's die digitalisering met zich meebrengt. Joosten verwijst onder meer naar de Amerikaanse wiskundige en blogger Cathy O'Neil die in *Weapons of math destruction. How big data increases inequality and threatens democracy* (O'Neil, 2017) een verontrustend beeld schetst van onze ICT-gemedieerde wereld.

BOOKS

Publicisten als O'Neil zwengelen weliswaar het publieke debat aan, maar er is pas werkelijk sprake van een publieke sfeer als er ook interactie plaatsvindt.

De recente toeslagenaffaire illustreert wat ze daarmee bedoelt. Afgelopen jaar werd pijnlijk duidelijk hoe een gedachteloze onderwerping aan computersystemen en computerbesluiten dramatische gevolgen kan hebben voor burgers. Dat dit duidelijk werd en echt tot nieuwe inzichten leidde, was niet het gevolg van het in de openbaarheid brengen *an sich*, maar van het publieke debat dat erop volgde. Doordat ambtenaren, advocaten en gedupeerden zich rondom de kwestie verzamelden, zich uitspraken, handelden en de discussie zich verbreedde in de samenleving, ontstond een meervoudig perspectief dat recht deed aan de realiteit.

Aan het einde van het hoofdstuk benoemt Joosten een vijftal richtlijnen die ICT-vormgevers ter harte zouden moeten nemen: sensitiviteit voor het publieke belang, een open blik voor andere zienswijzen, bereidheid om het onverwachte te verwelkomen, gesprekstechnieken beheersen en de moed hebben om het werken te onderbreken en de vanzelfsprekendheid daarvan te bevragen. Richtlijnen die volgens Joosten de ICT-beroepsomgeving, een sector die vooral gekenmerkt wordt door 'werken', uitnodigt een nieuw arbeidsethos te formuleren, waarin ook de publieke dimensie van informatietechnologie aandacht krijgt.

Hoe dit zou kunnen leiden tot toepassingen die de publieke sfeer kunnen bevorderen, is onderwerp van hoofdstuk vier. In dit laatste hoofdstuk besteedt Joosten om te beginnen aandacht aan het derde domein dat Arendt onderscheidt, namelijk de sociale sfeer. Arendts eigen uitwerking hiervan is beknopt. Toch is het zeker zinvol dat Joosten deze sfeer benoemt, omdat deze nauw samenhangt met Arendts zorg dat het spreken en handelen verdrongen wordt.

Kort gezegd is de sociale sfeer ontstaan doordat allerlei noodzakelijke behoeften, zoals eten, kleding of huisvesting, die oorspronkelijk bij de private sfeer behoorden, verschoven zijn richting de publieke sfeer. Het publieke gesprek houdt zich steeds meer bezig met (staats)huishoudelijke zaken in plaats van onderwerpen die van wezenlijk belang zijn voor de wereld die mensen met elkaar delen. Daardoor verdwijnt het onderscheid tussen activiteiten die van belang zijn voor de gedeelde wereld (handelen) en activiteiten die voortvloeien uit het dagelijks bestaan en ons tot nut zijn (arbeiden en werken). De sociale sfeer is in Arendts ogen problematisch, omdat het daarin lijkt te gaan om handelen, maar in feite zaken betreft die met arbeiden en werken te maken hebben.

Wat Joosten duidelijk wil maken, is dat veel toepassingen die zich lijken te richten op het creëren van de publieke sfeer, bij nader inzien sociaaleconomische motieven hebben en dus niet tot de publieke sfeer behoren, maar tot de sociale. Ze illustreert dit door een analyse van BUUV, een online marktplaats voor buurtbewoners. Hoewel dit initiatief zeker bewoners met elkaar verbindt rondom de wereld (buurt) die ze delen, is het een middel dat ontwikkeld werd vanuit het vertoog over de participatiesamenleving. De zaken die door middel van vraag en aanbod uitgewisseld worden, hebben vaak betrekking op huishoudelijke diensten in de privésfeer, die daarvoor vaak uitgevoerd werden door betaalde krachten. Joosten wil met dit voorbeeld duidelijk maken dat dit soort initiatieven minder 'publieke sfeer bevorderend' zijn dan ze op het eerst gezicht lijken, omdat ze vooral tot de sociale sfeer behoren.

Joosten besluit met een aantal praktische ontwerpprincipes voor ICT-professionals om bij te dragen aan een revitalisatie van de publieke sfeer. Ze relateert deze aan de vier thema's uit Arendts werk die in de loop van het boek besproken zijn. Hoewel Joosten zorg heeft over het voortbestaan van de publieke sfeer in digitale tijden, ziet ze ook nieuwe mogelijkheden, ondanks of juist dankzij informatietechnologie. Juist ICT-ontwikkelaars kunnen ordeningen aanbrengen in programma's die de publieke sfeer bevorderen.

ELLEN BOLEIJ, (2020). EEN DRAAD IN HET WEEFSEL. OVERHEIDSBELEID UITVOEREN MET HANNAH ARENDT. LEUSDEN: ISVW UITGEVERS, € 24.95, 206 P. ISBN: 978-94-92538-76-5

Ongekend Onrecht, zo luidt de titel van het verslag van de parlementaire enquête die naar aanleiding van de toeslagenaffaire plaatsvond. Deze affaire heeft het afgelopen jaar laten zien hoe de uitvoering van overheidsbeleid dramatisch kan ontsporen en (zoals in de bespreking van Joostens boek al naar voren kwam) welke gevolgen gedachteloze onderwerping aan computerprogramma's kan hebben. Naar schatting 26.000 ouders werden slachtoffer van onterechte fraudeverdenkingen en daarop volgende harde sancties door de Belastingdienst. De onderzoekscommissie constateerde dat bij de uitvoering van het toeslagenstelsel de grondbeginselen van de rechtsstaat zijn geschonden. Algemene beginselen van behoorlijk bestuur, die moeten dienen als 'stootkussen en beschermende deken' voor mensen in nood, werden weggeredeneerd (Kamerstukken II, 35510, nr. 3, 2020).

BOOKS

Hoe is het mogelijk dat belangen van mensen geheel uit het oog verdwijnen bij het uitvoeren van overheidsbeleid? Dat is de vraag die Ellen Boleij oppakt in haar boek *Een draad in het weefsel. Overheidsbeleid maken met Hannah Arendt*. In vijf hoofdstukken gaat Boleij op zoek naar 'geloofwaardig uitvoeren van overheidsbeleid' en maakt daarbij gebruik van Arendts gedachtegoed. Ze begint het boek met enkele citaten. De eerste "Kein Mensch hat das Recht zu gehörschen." (Arendt, 1964b), illustreert Arendts (en Boleijs) standpunt dat gedachteloos uitvoeren van opdrachten mensonwaardig is. De toeslagenaffaire illustreert dat indringend.

In het inleidende eerste hoofdstuk geeft Boleij een schets van overheidsbeleid. Wat verstaan we er onder? Voor wie is het bedoeld en door wie - en hoe - wordt het uitgevoerd? Verwijzend naar het werk van Gabriel van den Brink e.a., onderscheidt ze vier dimensies die in evenwicht moeten zijn om over 'geloofwaardig uitvoeren' te spreken, de rationaal-technische, de juridische, de sociale en de morele dimensie (Van den Brink & Soeparman, 2015). Deze vier dimensies staan niet los van elkaar, maar zijn verbonden door achterliggende waarden. Ze voeden elkaar en vullen elkaar aan.

Boleij is vooral geïnteresseerd in de morele dimensie. Ze stelt dat ethische en spirituele waarden, voortkomend uit levensbeschouwelijke tradities, nog altijd een bron van inspiratie zijn voor het dagelijks bestaan. Dit vormt ook haar eigen inspiratie. Haar zoektocht naar geloofwaardig overheidsbeleid baseert ze op het alledaagse spirituele vertrouwen dat de grond waarop we staan te vinden is in mensen zelf - en niet daarbuiten.

In het tweede hoofdstuk analyseert Boleij de spanning die bestaat tussen rationeel-technische en juridische dimensies enerzijds, en morele en sociale dimensies anderzijds. In Habermassaanse termen: de spanning tussen systeem en leefwereld. Professionals die uitvoering moeten geven aan vastgesteld beleid mogen nooit blindelings gehoorzamen, aldus Boleij. Zij moeten altijd op een interactionistische manier kijken naar regels en wetten. In regelgeving komen altijd open normen voor, die in de praktijk moeten worden ingevuld en uitgelegd. Daarmee kan een brug worden geslagen tussen de systeemwereld met zijn regels en de leefwereld van mensen.

In hoofdstuk 3 laat Boleij zien wat er volgens Arendt nodig is om de wereld van regels en de leefwereld van mensen met elkaar te verbinden. De invalshoek die Boleij daarbij kiest is Arendts fundamentele uitgangspunt dat mensen in gezamenlijkheid de wereld vorm moeten geven. Dit samen bouwen aan de wereld is geen kwestie van 'werken' aan de hand van criteria die nut en

efficiëntie bewerkstelligen. Het is 'politiek handelen' als een voortdurend proces waarin ideeën over rechtvaardigheid en vrede de richting aangeven om te komen tot een wereld waarin het goed is te leven.

Boleij stelt dat dit handelen twee dimensies kent. Enerzijds is er een wereldlijk belang, waarin door de gezamenlijkheid macht ontstaat om een gemeenschappelijk streven te verwerkelijken. In Arendts woorden "....power arises wherever people act in concert,..." (Arendt, 2005, p. 147). Anderzijds dragen mensen door te handelen bij aan een 'web van betrekkingen', zoals Arendt het formuleert in het beroemde interview met Günter Gaus (Arendt 1964a).

Ook Boleij beschrijft kort de private en publieke sfeer en de ruimte daartussen, de sociale sfeer. Ze beschrijft de sociale sfeer als een ruimte die gekenmerkt wordt door conformisme en normaliseren, een ruimte waarin mensen op elkaar worden gedrukt, gelijk gemaakt en aangepast. Het is een wereld zonder tussenruimte, waarin niet meer gehandeld kan worden. De bureaucratische wereld lijkt hierop en het is de vraag in hoeverre er vrijheid is voor medewerkers om buiten het systeem te denken en te handelen.

Beleidsystemen worden juist gekenmerkt door helderheid en voorspelbaarheid en een zorgvuldige navolging van regels. Boleij legt uit dat politiek handelen á la Arendt toch samen kan gaan- en *moet* gaan - met het uitvoeren van regels. Voorop staat dat het uitvoeren van overheidsbeleid weerstand oplevert. Dat is onvermijdelijk want het uitgangspunt van objectiviteit en gelijke behandeling conflicteert immers met de pluraliteit die kenmerkend is voor de publieke sfeer. Volgens Boleij kunnen we echter met behulp van Arendts denken richtlijnen vinden om recht te doen aan het belang van stabiel en betrouwbaar beleid en tegelijk aan het belang van politiek handelen. Uit de vormen van oordelen die Arendt onderscheidt, leidt Boleij acht aspecten af die, in samenhang met elkaar, een brug kunnen slaan tussen bureaucratie en leefwereld, tussen uitvoeren en handelen. Het zijn aspecten die helpen om inhoud te geven aan de sociale en morele dimensies van overheidsbeleid. Tezamen bieden ze een kompas om buiten het systeem te denken en te handelen, indien nodig. Ze noemt: feiten en rationele overwegingen; zin en betekenis; persoonlijke integriteit; verantwoordelijkheid; communiceren en gemeenschappelijke vormen; niet rationele overwegingen, gevoel en zintuigen; stilte en sprakeloosheid; een open mind.

In het vierde hoofdstuk gaat Boleij op zoek naar parallellen tussen die acht aspecten en spiritualiteit als bron voor inspiratie. Spiritualiteit is een begrip dat veel interpretaties kent.

BOOKS

Boleij bedoelt met spiritualiteit een innerlijke waardengedreven begeestering of inspiratie die richting geeft aan de keuzes die voorliggen. Het maken van onderscheid tussen alle keuzemogelijkheden die er zijn en tegelijk recht doen aan die begeestering of inspiratie, vraagt om meer dan kennis en vaardigheid. Het is een eeuwenoude kunst, zo zegt Boleij.

Ter illustratie van die historische wortels bespreekt ze twee stromingen uit de christelijke traditie, *De regels voor monniken* van Benedictus van Nursia en de *Geestelijke oefeningen* van Ignatius van Loyola. Daarnaast bespreekt ze vier recente benaderingen van 'het maken van onderscheid' bij wezenlijke vraagstukken: een religiewetenschappelijk perspectief door Elisabeth Hense, een cultuurfilosofisch perspectief door Charles Taylor en twee sociaalwetenschappelijke perspectieven door Gabriël van den Brink en Margaret Archer. Het lijkt alsof Boleij in dit hoofdstuk nauw aansluit bij het theoretische framework in haar proefschrift over de uitvoering van overheidsbeleid, Hannah Arendt en spiritualiteit. Met het oog op de beoogde lezers van dit boek hadden andere keuzes gemaakt kunnen worden, die de leesbaarheid ten goede waren gekomen.

Het vijfde hoofdstuk keert terug naar de dagelijkse praktijk van uitvoerend overheidsbeleid. Met behulp van de onderscheidingen die Boleij uit Arendts gedachtegoed ontwikkelde, geeft ze aanwijzingen hoe overheidsbeleid op een geloofwaardige manier uitgevoerd kan worden. Met voorbeelden concretiseert ze welke soorten beslissingen aan de orde zijn en hoe die acht aspecten als een moreel kompas kunnen dienen bij het maken van keuzes. Wanneer bij het uitvoeren van beleid onbedoelde en ongewenste gevolgen zichtbaar worden, komt een beslissing buiten de regels in beeld en kan en moet gehandeld worden.

Het laatste hoofdstuk tenslotte bespreekt de opbrengst van dit alles. In andere woorden: welke bijdrage het hanteren van de acht aspecten van oordelen in de geest van Arendt, tezamen met inspiratie in werk en beroep, kan leveren aan geloofwaardig overheidsbeleid. Ze noemt enkele politici en bestuurders die de keuze maakten om ruimte en aandacht te geven aan sociale en morele waarden. Ze verwijst naar het aftreden van Paul Polman bij Unilever vanwege een bedrijfsvoering die onvoldoende aandacht besteedde aan duurzaamheid en exclusiviteit. Ook Barbara Visser, voormalig staatssecretaris van Defensie, die het gesprek met betrokkenen als kerntaak binnen een organisatie ziet, doet volgens Boleij recht aan de sociale en morele dimensie van beleid. Deze en andere voorbeelden laten zien dat het mogelijk is om, zoals Arendt zegt, te kiezen voor iets nieuws, voor een nieuwe manier van uitvoeren van overheidsbeleid waarin alle dimensies in balans zijn.

DRIE KEER HANNAH ARENDT: THEORIE EN PRAKTIJK

'Aan het werk met Hannah Arendt', zo luidt de eerste van de drie besproken titels. Kunnen we na het lezen van deze drie boeken inderdaad aan het werk met Hannah Arendt? Of zou ze juist willen dat we wat minder werken en wat meer handelen? Ik denk het laatste, en dat geldt ook voor de manier waarop we gebruik kunnen maken van deze boeken.

De valkuil van het toepasbaar willen maken van complexe ideeën is dat de rijkdom van een concept teruggebracht wordt tot een hapklaar begrip, terwijl Arendts werk daar nou juist niet uit bestaat. Integendeel zelfs, ze daagt de lezer voortdurend uit om haar vaak paradoxale schrijfstijl te begrijpen. Dat was ook haar eigen drijfveer: "Ich will verstehen," zegt ze in het interview met Gaus (Arendt, 1964a). Daarmee zet ze zich af tegen het klassieke beeld van de filosofie die ver van de wereld bedreven wordt en op zoek is naar metafysische waarheden. In het denken van Arendt staan juist het actieve leven van de mens en de gebeurtenissen die zich in de wereld voordoen centraal. We doen haar ideeën recht als we haar denken gebruiken om in gezamenlijkheid te denken, en te spreken over onze gemeenschappelijke wereld.

Het is voor praktische filosofie altijd een uitdaging om een taal te vinden die zowel recht doet aan de complexiteit van ideeën als aan de concretisering daarvan in de praktijk. Kijkend naar de hier besproken boeken kunnen er soms vraagtekens worden gezet bij de zorgvuldigheid waarmee concepten worden besproken of bij stilzwijgende interpretaties daarvan. In de korte bijdragen in de bundel van Berding is beide soms het geval. Het boek van Joosten vult het boek van Berding fraai aan, onder andere door de aandacht voor de sociale sfeer, het hybride domein dat in Berdings bundel weinig aandacht krijgt.

Een andere uitdaging voor praktische filosofie is om de lezer geen kant en klare werkwijzen te geven, maar zelf aan het denken te zetten. Het boek van Boleij neigt naar het eerste, door de wijze waarop 'de acht aspecten van oordelen in de geest van Arendt' veelvuldig als richtlijn worden benadrukt. Dit wordt nog versterkt door de directe schrijfstijl, waarin de lezer voortdurend met 'je' wordt aangesproken. Het laat tegelijk het spanningsveld zien dat centraal staat in haar boek: richtlijnen geven richting, maar de opdracht voor uitvoerende professionals is dat er vooral ook *zelf* gedacht moet worden.

De drie titels zijn beslist lezenswaardig voor professionals die meer willen weten over Hannah Arendt. De schrijfstijl van alle drie boeken is toegankelijk en ook voor niet-filosofen begrijpelijk.

BOOKS

De filosofisch geschoolde lezer zal soms wat moeite hebben met het instrumentele gebruik van concepten, waarbij nuances verloren gaan. Maar tezamen bieden deze drie boeken een meervoudig en nuttig perspectief op de bruikbaarheid van Arendts ideeën voor professionals in het sociale domein.

Drs. Jeannette Hartman is seniordocent Filosofie-Ethiek bij de Academie Social Studies van NHL Stenden Hogeschool Leeuwarden en werkt aan een wijsgerig promotieonderzoek bij de Open Universiteit naar de politieke dimensie van sociaal werk waarbij het denken van Hannah Arendt centraal staat.

Jeannette.Hartman@nhlstenden.com

REFERENTIES

Arendt, H. (1964a). *Zur Person. Portraits im Frage und Antwort*. Interview met Gunter Gaus. 28 oktober 1964. Munchen, Feder Verlag.

Arendt, H. (1964b). *Das Thema*. Interview met Joachim Fest. 9 november 1964. Südwestrundfunk (SWR).

Arendt, H. (1998). *The Human Condition*. Chicago/London: The University of Chicago Press.

Arendt, H. (2005). *The Promise of Politics*. New York: Schocken Books.

Kamerstukken II, 35510, nr. 3, (2020, 17 december 2020). Geraadpleegd op 13 maart 2021 van <https://www.tweedekamer.nl/>.

O'Neil, C. (2017). *Weapons of math destruction: How big data increases inequality and threatens democracy*. London: Penguin Books.

Van den Brink, G.J.M., Soeparman, S.B. (Red.) (2015), *Naar geloofwaardiger bestuur*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.